

— Հայոց գընդին նախամարտիկ հեծեալ եմ ես ,
 Ի Սարգանայ յըղեալ քաջէն՝ 'ի մեծ հանդէս .
 Երթամ պուղել պղտորել ըզպեղծ Պարսիցըն ճամբար ,
 Հայոց քաջաց տամ հրաւեր Լճատունիս Լճանձար : —

() Բհնեալ 'ի տեառնէ դուդ եւ որք ընդ քեզ ,
 Հրեշտակք յարդարեն ըզձեր ասպարէզ .

() Բհնեալ սուսերք քաջացդ հաստոյր
 Ըրթամք հոգւոյս տամ ձեզ համբոյր .

Ընդ հետս հեծելոցդ ըզսիրտս յուղարկեմ ,
 Ըզփոշիդ վերացեալ ըզգլխովս ածեմ .

Սուրբ եւ փառաւոր է քեզ ճանապարհ

() 'ն մտրակեալ հաս , յաղթես Լճանձար :

Ձիաւորեալ դառնային Հայք 'ի հանդէս

Ի բուռն առեալ պիրկ դանդանաւանդ ,

Կայր ահաբեկ գունդըն Պարսից սեւատես .

Պողայր թընդայր Հեր եւ Օրաւանդ :

Հ . Ղ . Մ

ԱՇԽԱՏԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Սորադրութիւնն ինքնաւան գաւառացի :

ՍԱՆԱԽ է նոր քաղաք շինեալ 'ի յե-
 տին աւուրս Հերակլի Բ արքայի Կա-
 խէթի եւ Վարթլայ , 'ի գաւառի ներ-
 քին Վիսեղի կամսահմանակից Կախէ-
 թի , յանդիման մեծի լերին Կովկասու
 'ի հարաւային կողմանէ նորա եւ Լճա-
 զան գետոյն , տանն մղոնաւ հեռի 'ի
 սմանէ՝ եւ 'ի մայրաքաղաքէն Տփլիսայ ,
 անջրպետեալ երկաւուրք յարեւելեան 'ի
 հիւսիսային կողմն նորա . կառուցեալ
 վասն Հայոց՝ որպէս եւ 'ի բազմութե-
 նէն Հայոց նշմարի : Տեղի քաղաքին
 անհարթ զառ 'ի վայր ելեւէջ . օդն ա-
 մենամաքուր . ջուր աղբերացն վախտ եւ
 ախորժ . բնակիչքն բնականաբար յոյժ
 առողջք են եւ քաղաքավարք . հայա-
 խօսք ամենեքին եւ քաղցրադիտակք
 եւ արք արթունք 'ի տուրեւառս վաճա-
 ռաշահութեան . ջերմեւանդք են եւ

կրօնասէրք եւ գաղթեալք յԱրցախայ
 եւ 'ի Վանձակայ . եւ զամենայն ինչ հը-
 նարին առ 'ի անկորուստ պահել զհայ-
 րենին բարբառ . վասն որոյ եւ մեծաց
 գովութեանց արժանաւորք յաղաքս այ-
 սորիկ : Ի հիւսիսային կողմն քաղաքին է
 բերդ մի ամրակառոյց եւ լայնատարած
 յոյժ , մինչեւ բաւական լինել 'ի հար-
 կաւոր դէպս՝ ոչ միայն բաւական զօրս
 յինքն ամփոփել , այլ եւ զբոլոր գաւառն
 ամենայն բնակչօքն ժողովել յինքն ,
 բազմութիւ կրկնայարկ աշտարակս ու-
 նելով կառուցեալ 'ի նմին : Կայ յամրո-
 ցին եւ երկայնաձիգ լայնածոց վիհ մեծ ,
 ընդ նմին եւ աղբիւր , եւ յոլով տունք եւ
 այգիք եւ եկեղեցի եւ ամբողջ թաղ մի
 վասն Հայոց :

Յառաջնումն նուագի 'ի գալստեանն
 զօրաց Ռուսաց յաշխարհն Սրաց եւ 'ի
 տիրապետելն յայսկոյս Կովկասու՝ ար-
 քայորդին Սրաց Լճեքսանդր Բագրա-
 տունի՝ չիոնարհեալ զիջանել ընդ ձե-
 ռամբ տերութեան Ռուսաց , ըմբոս-
 տացեալ 'ի տերութենէն՝ դեգերէր 'ի
 կողմն Կ եկաց եւ Պարսից եւ վրդովեաց
 զխաղաղութիւնն Ռուսաց , եւ երբեմն

առաջատակ սփռէր աստ և անդ ուր և
կարէր, [Թէպէտ միշտ պարտեալ տաղ-
տապէր, և երբեմն Ս իրք ազգային խրմ
բիւք աստ և անդ ուր և գտանէին զսա-
կաւաթիւ զօրս Սուսաց 'ի վերայ յար-
ձակէին. որպէս և յաւուր միում ժողո-
վեալ սևափետուր ազգին Ս րաց 'ի վե-
րայ միոյ աշտարակի բերդիս այսորիկ, որ
յարեւել կոչս' (և որ է եկեղեցի փոք-
րիկ յանուն սրբոյն Ստեփանոսի) զոր
պահէին սակաւաթիւ զօրք Սուսաց,
գոյով քաղաքիս ըստ ամենայնի ազատ
'ի պաշարմանէ, և Հայոց տեղւոյն յիւ-
րաքանչիւր գործս պարապեալ, քան-
զի Ս իրք միայն պատքեալ էին արեան
Սուսաց, 'ի վրէժ գրաւելոյ նոցա զեր-
կիր իւրեանց : Սաշարեալքն զաւուրս
ինչ քաջութեամբ մարտեան յաշտա-
րակէ անտի, կամ լաւ ևս ասել յեկե-
ղեցւոյն, և զի պակասեաց ջուրն՝ վասն
որոյ և սկսան խօսիլ 'ի խաղաղութիւն
ընդ [Թնամեացն, զիտելով [Թէ 'ի Տրփ
խեաց չունին զյոյս փրկութեան, և
քաջ ծանուցեալ զանհաւատարմութիւն
Ս րաց, և [Թէ առաջի կայ նոցա տա-
նել վշտաց, սակայն լաւ համարեցան
մատնիլ 'ի ձեռս ուխտադրութ ազգին,
քան 'ի ծարաւոյն չարաչար մեռանիլ
յարգելարանի անդ, միայն այսու [Թէ-
ութեամբ սկսան զգաշն, զի 'ի կող-
մանէ Ս րաց յղեսցեն առ Սուսա քա-
հանայ մի երդնուլ վասն ապահո-
վութեան կենաց իւրեանց : Հաւա-
նեալ Ս րաց ընդ դաշնն՝ յղեն առ նոսա
զքահանայ մի յազգէ իւրեանց, վասն
երդնոյ 'ի դիմաց իւրեանց և հաւա-
տարմացուցանելոյ զնոսա 'ի դաշնադրու-
թիւնն : Վահանայն Ս րաց մինչ գնաց
առ նոսա, ընկալան զնա մեծարանօք, և
դարձուցին յետս՝ խնդրելով զի և քահա-
նայ մի 'ի Հայոց յղեսցեն յերդնուլ, և
երդմնազանց Ս րացիք կոչեալ առ ին-
քեանս զմի քահանայ Հայոց հաւա-
տարմացուցանեն և ասեն նմա [Թէ 'ի
դիմաց մերոց երդուիլ յանուն Մատու-
ծոյ կենդանոյ՝ զի յեւանելն նոցա յաշ-
տարակէ անտի չիք ինչ կասկած երկիւ-
ղի նոցա . և քահանայն Հայոց զգետա-

ւորեալ եկեղեցական զարդուք ուղեորի
յաշտարակն, և 'ի տեսանէն Սուսաց
խակոյն բանան զգուռն և բացազուխ
ընդ առաջ ելանեն քահանային՝ համ-
բուրեն զաւետարանն որ 'ի զիրկս քա-
հանային և զաջ նորա, և նա հաւա-
տարմացուցանէ զնոսա յանուն Ս րաց
չունիլ ինչ կասկած նեղութեան, վասն
որոյ շահեալ զքահանայն դրամովք յետս
առաքեն խաղաղութեամբ . և ինքեանք
ելեալ 'ի տանիս եկեղեցւոյն, սկսանին
զարքունի գանձն 'ի վերուստ 'ի վայր
սփռել առ պաշարողս, կամեցեալ այսու
գութ արկանել 'ի սիրտս չարանենգ
Ս րաց, և նոքա տեսեալ զրոհ տան մեծ
ամբօխիւ և հաւաքեն զգանձսն : Եւ
յետ այնորիկ բացեալ զգրունս աշտա-
րակին՝ զինաթափ և զլիւիբաց ելանեն
արտաքս հանդերձ զօրապետան առ
նենդաւոր Ս րացիս . իսկ նոքա զինչ,
որպէս զկատաղի յովազունս ծարաւիս
արեան դիմեն 'ի վերայ անմեղաց և առ
ետեղ զենուն որպէս զօշխարս անմեղս,
և զնշանակս արեանցն մինչև ցայսօր ցու-
ցանեն յորմունս եկեղեցւոյն : Ետ ա-
ւուրց ինչ այս համբաւ հասեալ 'ի Տրփ
խիս քաղաք, հասանէ անտի զօրապետ
մի հանդերձ զօրքն և Ս րացիք որ-
պէս զծուխ առաջի հրոյ այնպէս ցնդե-
ցան . սակայն այն եղև ողբոց արժա-
նաւոր, զի եղկելիքն այնորիկ կուր ե-
ղեն դաւաճանաց, պատրեալք 'ի նեն-
գուպատիր բանից նոցա . բայց և Ս րա-
ցիք գլխովին ոչ մինչ 'ի սպառ զերծան
'ի պատուհասէն, զի գլուխք դաւաճա-
նացն առաքեցան 'ի մետաղս : Եւ յսբան
առ այս : Տունք Հայոց 'ի Սղնախ են
700, ամենեքին վաճառականք և ար-
հեստաւորք, և արք ճոխք . ունին զեր-
կու եկեղեցիս զմին յանուն սրբոյն Սա-
րապետի, իսկ զմիւսն յանուն սրբոյն
'Վէորգայ՝ 'ի ներքոյ պարսպի բերդին :
Ի տեղւոյն երեւի ընդարձակութիւն
տարածութեան հովտաց մեծի լեւինն
Սովկասու, գոգցես մինչև յաշխարհն
Մուռանից : Եկեղեցիք քաղաքիս ճոխք
են և վայելուք, զարդարեալք եկեղե-
ցական անօթովք և դրամովք քան զայլ

եկեղեցիս Վրաց աշխարհին . բաց յեկեղեցեաց Տփիսեաց :

Տունք Վրաց են 12 (Թուով, և ունին զմի փոքր եկեղեցի յանուն սրբոյն Ստեփանոսի, այն՝ զոր արեամբ զոհից ձեն ձերեցին 'ի պարծանս՝ չասացից 'ի յաւերժական նախատինս ազգի իւրեանց և ժողովրդեան :

Ետ բնակի ազգատոհմն մեծ (Շահ-վերտենց՝ որ ազգասէր նախանձու վառեալ ազատեաց յստրկութենէ զմեր ազնեայ զբառասուն տունս յիշխանայ Վրաց :

Երասովսար՝ էր յառաջն աւան՝ և այժմ փոքր մի հեռի 'ի Սղնախայ կէս ժամաւ ընդ զառ 'ի վայր լերինս ելեւէջութեամբ . տունք Հայոց այժմ են 6 կամ 7 . արք ոստայնանկը, ունին զմի գմբէթազարդ փոքրիկ վանս յանուն սուրբ Եստուածածնի, ուր ուխտաւորք յաւախ դիմեն 'ի Սղնախայ :

Բօղբիսիւ՝ այսինքն Բօղբէլայ իսկ կամ կոր, առեալ 'ի Բօղբէլ մետրապօլ տէն Վրաց որոյ տուն բնակութեան մերձ է յայն տեղի . անդ է և մենաստանն, յորում և մարմին նորա կայ ամփոփեալ . և տեղիս այս պատկանի ընդ այլոց գիւղորէից այնր վանաց, ուստի և յանուն նորա և ձորն անուանի . ընդ երկարութիւն այնր ձորոյ են և այլ գիւղորայք, եօթն կամ ութ (Թուով, և պարապին 'ի վաճառականութիւնս, իսկ Վիրք հողագործք են և այգեգործք : Տունք Հայոց են 120, իսկ Վրաց բազում յոյժ :

Գլմիթ՝ է մեծանիստ գիւղ Վրաց . տեղին պատկանի եկեղեցւոյնոցա, վասն որոյ և բոլոր Վիրք գեղջս ստրուկ են եկեղեցւոյ իւրեանց : Տունք Վրաց մինչև ց800, իսկ Հայոց 22 . Հայք են վաճառականք և արհեստաւորք և հողագործք . բայց չեն ստրուկ ոչ եկեղեցւոյն և ոչ իշխանայ :

Վանդաւուր էր գիւղ ինչ զառաջինն 'ի գլուխ լերին, իսկ այժմ չուեալ անտի Հայոց իջին 'ի վայր 'ի տափարակ տեղի և անդ շինեցին այլ գիւղ, յորում տունք Հայոց են 15 . անտեղեակ լեզուի

Հայոց, և ամենեքին հողագործք և արքունի ստրուկք : Ի հանդիպոյ գեղջն է լեռն և 'ի նմա կիսաւեր մատուռն՝ զոր ոմանք (Սէլէթ անուանեն և ոմանք Սաղկավանք :

Վախաբէթ՝ է գիւղ եկեղեցւոյն Վրաց, և ժողովուրդքն ամենեքին Հայք և Վիրք ստրուկ եկեղեցւոյն այնորիկ . տեղին է արգաւանդ և բերրի, բնակիչքն առ հասարակ հողագործք և այգեպանք . տունք Հայոց 33, և ունին զմի անյարմար եկեղեցի :

Չայուր է գիւղ Վրաց . տեղին արգաւանդ և բերրի . տունք Հայոց 7, և չունին զեկեղեցի :

Վանաւ է գիւղ ինչ հնագոյն քան զբազում գիւղորայս . տեղին է զառ 'ի թափ և անվայելուչ, և 'ի ժամանակս անձրեաց յոյժ գժուարագնալի են ճանապարհքն : ()դն չէ գովելի, բայց այգիք յորովք են 'ի սմա և գինին ընտիր քան զբազում այլոց գիւղորէիցն . Բիսեղի . տունք Հայոց 25 . ունին զմի հնագոյն բերդ 'ի գագաթն լերին, որոյ և որմունք 'ի բազում տեղիս խոնարհեալ կան . տունք և սենեակք չեն 'ի նմա : Չունին Հայք զօրինաւոր եկեղեցի, այլ զմի փայտեայ անշուք եկեղեցի 'ի բերդի, նմանապէս զայլ միւս եկեղեցի 'ի շինամիջին :

Վագարէջոյ՝ է գիւղ Վրաց բազմամարդ . տեղին յոյժ լայն անհարթ և բազմայգի . օդն է բարեյարմար և ջուրն ազնիւ . տունք Հայոց են 65 . պարապին 'ի վաճառականութիւնս և յարհեստս . ստրուկք են արքունի, և ինքեանք ձօխք և փարթամք . ունին զմի յարմարաւոր եկեղեցի կրապատ՝ բայց փոքր . տունք Վրաց (Թուով 900 . յաւումտից գեղջս առ ափամբ հին պարապին անցանէ գետն Լօր, որ յառատաւան իւրում տայ բազում վնասս . այս գիւղ էր երբեմն ընդ հոգեւոր տեսչութեամբ (Սէլաւայ՝ բայց այժմ է ընդ տեսչութեամբ Սղնախայ :

Վինօծմինդայ (Թարգմանի նք՝ Վուհէ), է գիւղ Վրաց յայնկոյս գետոյն Լօրի միով միջնաւ հեռի 'ի Վագարէջոյէ .

Հայոց տունը 22 . ստրուկը են եկեղեցւոյն Վրաց , և ինքեանք հողագործք և այգեգործք , սորա ևս չգիտեն զլեզու Հայոց և չունին զեկեղեցի :

Վիւղորէք ինչ որ կան յայսմ միջոցի տեղոյ , ոչ մոռնան 'ի ստորագրութիւն , քանզի յոմանս են տունը 3 , յոմանս 4 և յոմանս 2 և կամ մի և եթ :

Ինագ է գիւղ Հայոց հեռի 'ի Վրնեաց յարեւմտեան կողմանէ նորա 5 մղոնաւ , տեղին է առողջարար և ջուր աղբերն բարեհամ և անուանի : Հայք են վաճառականք և արհեստաւորք և այգեգործք , յարեւելեան կողմանէ գեղջն՝ անցանէ փոքրիկ գետակ , և յայն կողմն է Վաբիր գիւղ Հայոց և գրեթէ կից նաւ միայն գետակաւն բաժանեալ . երկոքին այս գիւղքն 'ի նորումն շինեցին զմի հոյակապ և երեւելի եկեղեցի : Տունք Հայոց են 110 , և գիտեն խօսել զլեզու Հայոց :

Կարդանեխ՝ է գիւղ իշխանացն Վրաց երկայնաձև դրիւք և այգեւէտ և գինին դուլելի . տունք Հայոց 40 , ամենեքին հողագործք և այգեգործք , ըստրուկք են իշխանաց , և ունին զմի անշուք փայտեայ եկեղեցի :

Վուրջիհան՝ է գիւղ Վրաց . օդն առողջարար և բարեյարմար , բազմայգի և արգաւանդահող . ընդ սմին համաթուին գիւղորայք մանունք՝ որք հովուին 'ի միոյ ծխական քահանայէ Հայոց և բոլորն 'ի միասին տունք Հայոց են 120 , ոմանք ստրուկք իշխանաց և ոմանք արքունի . գիտեն ոմանք զլեզու Հայոց՝ զի գաղթականք են յԱրցախայ և 'ի Վանձակայ : Ինդ մէջ ճանապարհին Վուրջիհանու և Վելիսցիխու է փոքրիկ ձորակ ինչ և 'ի նաւ կարաչափ տեղի ինչ լճակ , յոյժ խոր . ելանէ յորդութեամբ 'ի տեղիս տեղիս իբրեւ եռացեալ ջուր՝ տիղմ ինչ մոխրագոյն՝ դառնահոտ իբրեւ զծծումբ , թէպէտ և առասպելս ինչ յօգեն Վրացիք , սակայն տեսաք և մեք ինքնին , զի բերեալ զբորոտ ձի և զգոմէշ արկանէին 'ի տղմային լճակն , իբրեւ 'ի դեղ ախտացելոյ :

Վելիցիխայ՝ է աւան ինչ Վրաց մե-

ծագիր և լայնահարթ և բազմայգի . օդն ծանր յամարային եղանակի . առ հասարակ բնակիչք Հայք և Վիրք ունին զերեւելի այգիս՝ ոմանք զ3 , ոմանք զ4 , զ6 , մինչև ց10 , ուստի միաբանք են ամենեքին . Հայք՝ կից 2 յոյժ մանր գիւղօք՝ են տունք 200 , ամենեքին վաճառականք և այգետեարք և բազմակալուածք , և ունին զմի յարմարաւոր եկեղեցի : Ինախնումն լեալ է անդ բարձրապարիսպ բերդ , որոյ նշանք երեւին ըստ առաջին ձևոյն կանգուն . և նշանք փարթամ հարստութեան սորա յայտնի երեւին 'ի մնացեալ նշխարայն :

Յարեւելեան կողմանէ Վրնախի հեռի 'ի նմանէ 30 մղոնաւ անկանի Սուքուլի՝ արդարեւ տեղի ամենագովելի և մաքուր . և բազում իմաստութեամբ որոշեաց կառավարութիւնն անդ շինել զտեղի բնակութեան զօրացն Սուսաց և ըստ տարազու երկրաչափական եւրոպական արհեստից կանոնաձեւակերպեցին զշինութիւնն : Ինակին անդ 6000 կամ 7000 զօրք Սուսաց , վասն պահպանելոյ զճանապարհն՝ Վեկաց 'ի հարկաւոր դէպս : Իմանապէս 7 մղոնաւ հեռի 'ի նմանէ՝ դէպ 'ի հիւսիս առ երի Վազան գետոյ բնակին հեծեալօրք վասն նոյն ասպատակաւոր Վեկաց . յերկուս յայտնի տեղիս բնակին քանի մի կրպակաւոր մերային վաճառականք :

Հայս վայր հասուցեալ զստորագրութիւն պատմութեան Վրաց աշխարհին , աստէն կնքեմ զբանքս , տուեալ ասպարէզ սիրելեացն իմոց և մեծարոյ վարդապետ եղբարց :

ԱՊՐԷԼ , 1849 ՅԷԶՄԻԱԾԻՆ :

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Վ. ՏԵՐԴԱԶԱՐԵԱՆՑ
ԱՐԵԱՐԱՌԻՆԻ